

D. 1712

S A Y I 4 • 2 0 0 0

İslâm
Araştırmaları
Dergisi

TURKISH JOURNAL OF ISLAMIC STUDIES

Religion as a Chain of Memory

Danièle Hervieu-Léger (English translation Simon Lee)

Polity Press, Cambridge 2000, pp. X+204.

Türkçe'ye "Bir Hâfıza Zinciri Olarak Din" şeklinde çevrilebilecek Léger'in kitabı üç ana bölümden meydana gelmiştir: Birinci bölüm "Konu Hakkında Şüphe", ikinci bölüm "Babalarımızın İnandığı Gibi", üçüncü bölüm ise "Zincirde Bir Kopukluk" başlıklarını taşımaktadır. Birinci bölümde sosyolojinin dinin alternatifi olup olmadığı, modern toplumlarda dinin bütünlüğünü kaybetmesi ve örtülü kutsallık olgusunun ortaya çıkışı konuları işlenmektedir. İkinci bölümde bir inanma yolu olarak din, gelenek hakkında sorular ve dinlerden dinî olana geçiş konuları ele alınmaktadır. Üçüncü bölümde ise hâfizadan yoksun din ve hâfıza zincirinin yeniden inşa edilmesi meselesi tartışılmaktadır. Sonuç kısmında ise "gelenek sonrası toplum" ve dinî kurumların geleceği sorgulanmaktadır.

Léger dine ve dünyevileşmeye yeni bir tanım getirmeye çalışmaktadır. Ona göre din, geleneğin otoritesine dayanarak meşrulaştırılan inançlardır. Toplumun çeşitli alanlarında hâkim olan birçok inanç vardır ama bunlar geleneğe dayanarak meşrulaştırılmadığı için dinî değildir. Sosyolojinin inançları değil, inanma tarzların konu edinmesi gerekir. Dindar insan "babalarımızın inandığı gibi" inanan insandır. Laik insan ise geleneğe dayanmak yerine kendine ve aklına güvenen insandır. Buna göre dünyevileşme, geleneğin insanların inançları üzerinde belirleyici gücünü yitirmesidir. Dünyevileşme inancın veya inanmanın ortadan kalkması değil, inanma tarzının değişmesidir.

Kitabın en önemli yanı yazarının din konusuna sosyal ilişkiler ağı analizi perspektifinden yaklaşmasıdır; nesiller arası ilişkinin yapısının sosyal hâfıza ve dolayısıyla dünyevileşme ve din üzerindeki tesirlerine dikkat çekmesi önemli bir katkıdır. Bu açıdan bakıldığında modernite, daha önceki dönemlere nisbetle nesiller arası ilişkide yeni bir durum ortaya çıkarmış ve nesiller arası geleneksel ilişki yapısını değiştirmiştir. Âdeta asırlardır devam eden bir zincir bu noktada kopmuştur. Bu kopuşun toplumun kolektif hâfızası üzerinde gözlemlenebilir sonuçları olmuştur. Bu sonuçlardan en önemlisi gelenek ve dinin yapısı üzerindeki tesirlerdir. Bu tesir daha önce sosyologlar arasında dinin öneminin giderek azalması tarzında ele alınırken yazar bunu geleneksel sosyolojik yaklaşımdan farklı bir şekilde analiz etmektedir.

Yazara göre modernleşme ile birlikte dinin öneminin azalmasından ziyade dinin sosyal ve kültürel yapısının dönüşüme uğraması söz konudur. Yoksa dinî semboller ekonomiden siyasete her alanda hâlâ varlıklarını sürdürmektedirler. Din sosyolojisi bu sembolleri ortaya çıkarmak ve analiz etmekle görevlidir. Dünyevileşme dinin yok olması değil, dönüşüme uğramasıdır. Bu dönüşümün tesbiti, sebep ve sonuçlarının ortaya çıkarılması da din sosyolojisinin görevleri arasındadır.

Öte yandan, gelenek zincirini kıran nesli takip eden kuşaktan bazıları, kolektif hâfıza zincirini yeniden inşa etme çabası içine girmişlerdir. Onları böyle davranmaya

iten nedir? Léger bu sürecin dinin veya fundamentalizmin yeniden yükselişi şeklinde kabaca açıklanamayacak kadar karmaşık sosyal, kültürel ve psikolojik boyutlara sahip bir olgu olduğunu ortaya koymaktadır. Kısaca, yazara göre modern toplumun mâruz kaldığı aşırı değişim toplumunda, tepkisel bir şekilde süreklilik arayışını doğurmuştur.

Dolayısıyla din klasik dönem sosyologlarının kehanetlerinin aksine ortadan kalkmamıştır. Aksine hala dinamik bir sosyal ve kültürel güç olarak varlığını Batı toplumlarında sürdürmektedir. Ancak günümüzdeki din bundan iki asır önceki din ile aynı değildir. Günümüzde din kendini önceki dönemlerden farklı bir şekilde ortaya koymaktadır. Yazar dinin etkisinin kurumsal seviyede azaldığının ancak şahsî seviyede arttığının gözlemlendiğini ortaya koymaktadır. Bu nedenle sosyolojinin "din" yerine "dindarlık" üzerinde durması gerektiğini vurgulamaktadır.

Dolayısıyla dinin modern toplumdaki konumunu incelemek için iki boyutlu bir perspektife sahip olmak gerekmektedir. Bir yandan kurumlara, diğer yandan kişisel boyuta bakmak gerekir. Wilson tarafından temsil edilen ve "Din bir sosyal kurumdur" diyen kurumsal yaklaşım, mâbetlere üyelik ve ibadete devamda sıklık gibi unsurlara bakarak dinin gücünün giderek zayıfladığını iddia etmektedir. Buna mukabil Berger ve Luckman tarafından temsil edilen ve "Din bir mâna sistemidir" diyen fenomenolojik yaklaşım, şahısların mutlak ve aşkın ile ilişki kurmalarında ve hayat ve ölümlerini anlamlandırmalarında dinin giderek artan rolünü gündeme getirerek dinin gücünün arttığını savunmaktadır. Bu iki karşıt bakış açısını uzlaştırmaya çalışan Léger'e göre ise din kurumsal seviyede güç kaybederken, bireysel düzeyde etkisini muhafaza etmektedir.

Günümüzde genel bir tesbit haline gelen bu gözlem klasik sosyolojinin tartışılmaz bir hakikat gibi sunduğu dinin modernleşme sürecinde ortadan kalkacağı tezini çürüttüğü gibi, din sosyologlarının bugüne kadar kullandıkları teori ve kavramları yeniden gözden geçirmeleri zaruretini de doğurmuştur. Artık eski evrimci ve tek boyutlu din teorileri kullanılamaz. Onların yerine daha kompleks ve çok boyutlu bakış açıları geliştirmek gerekmektedir. Yazar bundan yirmi sene önce din sosyolojisi yapmak demenin dinin öneminin modern toplumda nasıl azaldığını göstermek olarak algılandığını, ancak günümüzde durumun tam tersine döndüğünü söylemektedir. Günümüzde din sosyologları dinin etkisinin siyaset, ekonomi ve kültür alanlarında giderek arttığını, dinî sembollerin o alanlardaki kullanımını tahlil yoluyla gözlemlemektedirler. Bununla beraber dinin kurumsal ve şahsî planda geçirdiği dönüşümler daha ilginç sorular ortaya çıkarmaktadır, çünkü din sabit bir olgu olmayıp sosyal ve kültürel olayların tesiri ile değişime uğramaktadır.

Yazar din sosyolojisinde objektiflik konusunu tartışırken, din konusunu inceleyen sosyologların kendilerinin dindar olmaları halinde objektif olamayacakları hakkında yaygın bir kanaat olduğunu gündeme getirerek bunu eleştirmektedir. Yazara göre, şehirli birisi nasıl objektif bir şehir sosyolojisi, evli olan birisi nasıl objektif bir aile sosyolojisi çalışması yapabilirse, dindar olan birisi de pekâlâ objektif bir din sosyolojisi çalışması yapabilir.

Yazarın getirdiği yeni din tanımına göre din bir “inanma şekli”dir ve diğer inanma şekillerinden ayırt edici özelliği aklın değil “geleneğin otoritesi”ne dayanmasıdır. Geleneksel olarak meşrulaştırılmayan inanç yazara göre din olarak adlandırılmaz. Meselâ Léger’e göre rasyonel bir temeli bulunan kanaat ve inançlar dinî inanç kategorisine girmez. Dindar insan kendini gelenek zincirinin bir halkası olarak görür. Geçmiş ve gelecek nesillerin oluşturduğu bu zincire mensup olmanın verdiği “biz” duygusu, “ben” duygusunu önceler. İnsana kimlik kazandıran bu ilişki zincirindeki ilişkiler özel bir maksada yönelik ve muvakkat değildir.

Buna karşılık, modern insanın içinde bulunduğu sosyal ve kültürel ortam geleneğin oluşması ve devam etmesini zorlaştırmaktadır. Bu bağlamda özellikle kırsal kesimden şehre göç önemli bir rol oynamaktadır. Meselâ Fransa’da şehre göç eden köylülerin büyük çoğunluğu kilise ve cemaatten kopmuştur. Bölgeye bağlılığın ortadan kalkması sosyal hâfıza üzerinde menfi sonuçlar doğurmaktadır. Bunun yanında fert bir yandan geniş aileden kopmakta diğer yandan köydekine benzer şekilde bir cemaatin parçası haline gelememektedir.

Geleneksel sosyal ilişkiler ağının parçalanması sonucu nesiller arası ilişkiler düzeni kesintiye uğramakta ve fert geçmişten geleceğe uzanan bir zincirin parçası olmaktan çıkmaktadır. Artık biz değil ben ön plandadır. Modern birliktelikler arzuya bağlıdır ve temeli net olarak belirlenmiş ortak hedef veya çıkarlardır. Arzuya bağlı olmayan ve bir alanla sınırlı olmayıp genel olan ilişki tarzı ve onların ürünü olan cemaat ve akraba grupları tarihe karışmıştır. Modern birliktelik, varlığının temeli olan hedeflere ulaşılmasıyla son bulur. Halbuki geleneksel ilişki dâimidir.

Diğer yandan televizyon ve medya her gün yeni imajlar üretmekte ve eskilerini hızla silmektedir. Sürekli olarak yeniden üretilen ve bir sağanak halinde ferdi bombardımana tâbi tutan imajlar bir gelenek üretmek kaygısından uzaktır. Neticede yazarın toplumsal *amnesia* (hâfıza kaybı) olarak isimlendirdiği patolojik durum ortaya çıkmaktadır. Bu ortamda inançlar hiçbir zaman geleneğin otoritesine dayanarak şekillenmez. Çünkü toplumun hâfızası medya tarafından gününbirlik üretilmektedir. Hâfızayı şekillendirme konusunda medya geleneksel dinî kurumların yerini almıştır. İnançların kaynağı artık geleneksel din değil medyadır. Bu süreç yazara göre, klasik sosyologların düşündüğü gibi, bir rasyonelleşme süreci olarak görülemez. Çünkü medya ütopya, astroloji ve benzeri birçok irrasyonel unsuru da pompalamaktadır. Modern insanlar geleneksel mânada ve formda dinî inançlara sahip olmasalar bile çoğu zaman bu tür irrasyonel anlatımlara büyük ilgi göstermektedirler. Yazar böylece dünyevileşmeyi daha fazla aklılaşma olarak gören yaklaşımı reddettiğini de ortaya koymuş olmaktadır.

Geleneksel ilişkiler ağı çözülmüş ve gününbirlik (ephemeral) bir hâfızayla yaşayan toplum ve fert inançsız hale gelmemektedir. Böyle bir beklentinin yanlışlığı ortaya çıkmıştır. Çünkü “inanmak” hâlâ devam etmektedir. Ancak bu dönemde, inançlar modern öncesi dönemde olduğu gibi geleneğe dayanarak, “babalarımızın inandığı gibi” inanalım şeklinde değil bireysel olarak meşrulaştırılmaktadır. Fert kendisini nihai otorite olarak görür ve geleneksel otoritelere itibar etmez.

Bu gelişmeler karşısında, geleneksel toplumda inanç alanını tekelinde tutan kurumsal din, otoritesini korumaya yönelik çaba göstermektedir. Ancak sosyal zeminin ortadan kalkması, fertlerin yeniden geleneksel bir dünya ve hayat görüşünü benimsemeleri önündeki en büyük engeldir. Sosyal yapının eski haline dönüştürülmesi de mümkün olmadığına göre, kurumsal din kendini mevcut yapıya uyarılma gayreti içine girmiştir. Bu durum bir paradoksun doğmasına sebep olmuştur. Bir yanda meşruiyetini gelenekten alan bir hayat tarzı ve dünya görüşü, öbür yanda geleneği modern yapıya uyarılma baskıları. Modern yapıya uyarılan kurumsal din, gelenekten uzaklaştığı için artık din olmaktan çıkacaktır. Luhman'ın ifadesiyle, "dine sahip olmayan din" (s. 91) haline gelecektir. Bu durum fertlerin din kurumlarına karşı güvenini giderek daha fazla sarsacaktır.

Görüldüğü gibi yazar, din veya inancı değil bir süreç olarak "inanmak" olgusunu din sosyolojisinin konusu haline getirmektedir. Sosyal ilişkiler ağının inanma süreci üzerindeki tesirlerini ve ağın yapısındaki değişimin inanma sürecine nasıl yansıdığını ortaya koymaktadır.

Bununla beraber, Léger sosyal hâfıza alanındaki dönüşümlerinin arkasında yatan çatışmalara da dikkat çekebilirdi. Geleneksel hâfızadan modern hâfızaya geçiş sürecinde ne gibi çatışmalar yaşanmıştır? Modern hâfıza üzerinde kimlerin ne gibi iddiaları vardır? Bu iddialar nasıl çatışmaktadır? Medya tarafından yeniden inşa edilen gününbirlik kolektif hâfıza hangi tesirleri yansıtmaktadır? Bu sorular üzerinde durulmaması yazarın din ve siyaset bağlantısına yeteri kadar yer vermemesinden kaynaklanmaktadır. Yazar daha çok, din ve siyaset alanında kolektif hâfızanın işleyişinin benzerliklerine dikkat çekmektedir.

Diğer yandan, dinî inancın geleneğin otoritesine dayanarak meşruiyet kazanması, Hıristiyanlık ve Yahudilik için doğru olsa bile, İslâm açısından bu varsayımın geçerliliği teolojik planda tartışmalıdır. Yazarın "Babalarımızın İnandığı Gibi" başlığı altında incelediği bu konu aynı ifadelerle Kur'ân-ı Kerim'de de yer almakta ve geleneğin inancın doğruluğunun ölçüsü olarak görülmesi sert bir şekilde eleştirilmektedir. Kur'ân-ı Kerim'deki bu tavır daha sonra Kelâm âlimleri tarafından da benimsenerek sürdürülmüştür. Kelâmcıların çoğunluğuna göre de taklidi iman geçersizdir; onun yerine tahkiki iman benimsenmelidir. Bu nedenle hem Kur'an, hem kelâmcıların çoğunluğu inanmanın akli bir süreç olması gerektiğini savunmaktadırlar. Buna göre Léger'in din tanımını İslâm'a uymamaktadır.

Öte yandan "hâfızanın taşıyıcıları"¹ Batı ve İslâm toplumlarında farklılık göstermektedir. Batı'da dinî kurumlar taşıyıcı rolü oynarken bizde şahıslar bu rolü oynamaktadır. Özellikle İslam hukukunda hükmi şahsiyetin olmadığı göz önünde bulundurulduğunda, İslâm toplumunda kurumların neden daha az etkili olduğu anlaşılabilir. İslâm toplumunda var olan "silsile" kültürü Batı toplumlarında yoktur. Sanat, bilim ve tasavvuf alanlarında İslâm toplumunda usta-çırak (patron-client) ilişkisine dayalı sosyal ağlar

1 Terim Prof. Şerif Mardin'e aittir. Kendisine teşekkür borçluyum.

nesiller arası birikim aktarımının en temel kanalıdır. Modern dönemde bu ağlar sosyal ve kültürel zemini giderek kayan varlıklarını ve hâfızanın taşıyıcısı olma rollerini bütün meydan okumalara rağmen hâlâ sürdürmeye çalışmaktadırlar. Son derece formalize edilmiş ve kayıtlara geçirilerek arşivleşmiş bu uzun ve yaygın ağlara başka kültürde rastlanmamaktadır.

Léger tahlilini sadece mevcut durumla sınırlı tutmayıp, bir adım daha ileriye götürmektedir. Geleneksel inançtan ayrılma, geleneklerden uzaklaşma ve bireyselleşme sonsuza kadar gider mi? Yoksa bir noktada zıddına inkılap etmeye mi başlar? Empirik gözlemlerin de ortaya koyduğu gibi ileri derecede modernleşmiş ülkelerde kurumsal dine (kilise veya sinagog) değil, kurumsal bağlamdan uzak olarak ferdi düzeyde inanca ve küçük dinî gruplara bir dönüş vardır. Yazara göre bunun sebebi modernitenin belli bir seviyeden sonra –tecrübe edilen menfi sonuçlarından ve doğurduğu boşluklardan dolayı– geleneği besleyici şartlar doğurmasıdır.

Léger ileri derecede modernleşen toplumlarda aşağıdaki hususları gözlemlemektedir: Geleneksel ilişkiler ağı çözülmüş olan fert yalnızlık hissiyle cemaat arayışına girer. Hayat ve ölümün mânası konusunda cevapsız kalan kafalar mâna arayışına başlar. Aşkın ile alâkası kopan toplum yeniden bu alâkayı kurmak ister. Geçmiş nesillerle bağlantısı kesilmiş insanlar onları merak etmeye başlar. Neticede tarih, gelenek ve etnik kökler bir zamanlar sosyolojide önemsiz sayılırken şimdilerde giderek önemli kimlik kaynakları arasında girmektedirler. Dolayısıyla sosyal diyalektiğin bir kuralı olarak her sosyal süreç gibi dünyevîleşme ve modernleşme süreci de kendi antitezi olan süreçleri harekete geçirir. Kısaca Leger'e göre, günümüzde global olarak gözlemlenen dine yönelişin tohumları, paradoksal bir şekilde modernleşme ile birlikte atılmıştır.

Recep Şentürk

Derviş Şemseddin, Kuşların Münazarası – Deh Murg –

Hasan Aksoy

Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 229+53.

Hasan Aksoy tarafından *Kuşların Münazarası* şeklinde Türkçeleştirilmiş olan *Deh Murg*'un müellifi Derviş Şemseddin'dir. Eser, çeşitli yazma nüshalarının karşılaştırılması suretiyle hazırlanmıştır.

Yavuz Sultan Selim zamanında hayatta olduğu anlaşılan Derviş Şemseddin hakkında kaynaklarda fazla bilgi olmadığı gibi, bazı tezkirelerde yer alan hakkındaki muhtasar ve farklı rivayetlere dayanan bilgilerin de kesin olduğunu söylemek mümkün değildir. Bunların bir kısmına göre o, Acem'den Anadolu'ya gelmiş bir gezgin dervıştır; diğere bir kısmına göre Seferihisarlıdır. Pek çok eserinin olduğu, geçmiş zamanlara dair haberler vermek, tarih bilgilerini aktarmak, büyüklerin meclislerinde kısaca anlatmak gibi çeşitli hünerleri bulunduğu belirtilmektedir. 919 (1513) yılında telif